

PRÁVNÍ HISTORIE A SOUČASNOST

Zákon o soudní rehabilitaci č. 82/1968 Sb. jako výraz právní diskontinuity vývoje v 50. a 60. letech

JUDr. Jaromír Císař

Když v březnu 1968 skončilo dvacetileté období nepřetržité censury sdělovacích prostředků a náhle se tak uvolnil prostor pro svobodu informací, začaly se v novinách, rozhlase a televizi objevovat informace o „porušování socialistické zákonnosti v 50. letech“, jak se tehdy jinak říkalo prvkům poúnorového politického teroru. Tyto zprávy vyvolávaly ve čtenářích a posluchačích oprávněný dojem, že přichází doba zásadního přehodnocení nedávné minulosti.

Palčivé otázky násilných či dokonce krvavých aspektů československé historie v 50. letech, které tehdy začaly silně vzrušovat veřejnost, se však neobjevily poprvé. Pronásledovaly Novotného režim v podstatě po celou dobu jeho existence. Od prvního tichého přehodnocení politických rozsudků v polovině 50. let, přes amnestii v roce 1960, rehabilitaci některých odsouzených v roce 1963 (tentokrát už zveřejněnou), až po erupci novinářského zájmu o politické procesy, propuknuvší po uvolnění cenzury na jaře 1968.

Kritiku vyvolávala váhavost dosavadního průběhu rehabilitace, Novotného neochota přehodnocovat skutečnosti, kompromitující jeho politickou minulost, omezenost dosavadních rehabilitací na úzký okruh bývalých komu-

nistických funkcionářů, skutečnost, že většina způsobených křivd nebyla přes sliby odpovědných činitelů odstraněna a že dokonce případné snahy o nápravu byly různými způsoby potlačovány. Bylo jasné, že Pražské jaro otevírá cestu k zásadnímu řešení celého komplexu problémů spojených s odčiněním nezákonností a k rehabilitaci mnoha nespravedlivě postižených.

Koncepci zákona o soudní rehabilitaci a způsob, jakým mají být rehabilitace provedeny, našli odpovědní politici, právníci a další odborníci teprve po několikaměsíční diskusi. Přijetí zvláštního zákona totiž nebylo po formální stránce zcela nutné. Platný právní řád znal způsob nápravy cestou tzv. mimořádného opravného prostředku – stížnosti pro porušení zákona. Šlo o dosti složitou proceduru, při níž se občan obracel s podnětem na generálního prokurátora ČSSR (popř. předsedu Nejvyššího soudu), který po zvážení odůvodněnosti podnětu mohl (ale nemusel) podat stížnost k Nejvyššímu soudu. Občan tedy na podání stížnosti neměl právní nárok. Pro posouzení stížnosti a vydání rozhodnutí byl příslušný pouze Nejvyšší soud ČSSR.

V nastalé atmosféře jara roku 1968, kdy mnoho poškozených občanů pocítilo reálnou naději na zadostiučinění, se dalo očekávat, že stížností bude tolik, že by jimi byl Nejvyšší soud zcela zahlcen, nestačil by je včas vyřizovat a proces soudní rehabilitace by se nutně protáhl na celá léta. Nevyhovoval ani úzký rozsah, ve kterém trestní řád poskytoval odškodnění za vazbu a trest. Kromě toho kladla tato cesta, jak je zřejmé, i značné nároky na postiženého občana.

Černíkova vláda proto ve svém programovém prohlášení ze dne 24. dubna 1968 označila za mimořádně naléhavý úkol připravit a navrhnout zákonnou úpravu, která by zabezpečila rychlou a účinnou nápravu křivd, jež byly v předchozím období občanům způsobeny nezákonným užitím trestní represe.

Na základě vládního návrhu pak Národní shromáždění 26. června 1968 přijalo zákon o soudní rehabilitaci pod číslem 82 Sbírky zákonů. Obecně je možno konstatovat, že šlo v zásadě o zdařilý předpis, který se stal podkladem pro odstranění největších nespravedlností a křivd, spáchaných ve stalinské a chruščovovské éře. Zároveň však byl zákon poznamenán nedůslednostmi a kompromisy své doby. Ještě totiž zcela neopustil výchozí leninské téze o nutnosti třídního boje a násilí v socialistické revoluci a s tím spojené třídní postupy poúnorového zákonodárství. Výslovně proto v preambuli konstatoval, že „nelze odstraňovat akty revoluční zákonnosti, oslabovat, či dokonce

popírat socialistický právní řád“, nebo rehabilitovat „nepřátele socialistické výstavby“, kteří „porušili platné trestní zákony a byli podle nich právem potrestáni“.

V tomto pojetí zákona našel svůj výraz politický kompromis. Jeho koncepce byla totiž výsledkem střetnutí dvou hlavních uskupení uvnitř tehdejšího vedení KSČ. Reformní síly usilovaly o důslednou nápravu křivd a vyvození sankcí proti viníkům. Naproti tomu konzervativní síly se obávaly důsledků odpovědnosti za období politických procesů a ztráty svých mocenských pozic. Z uvedeného kompromisu pak vyplýval diferencovaný přístup zákona k jednotlivým skupinám rehabilitovaných případů i omezený rozsah přezkoumávaných záležitostí.

Zákon neprováděl paušální zrušení rozsudků zákonem (jak to učinil zákon o soudní rehabilitaci č. 119/1990 Sb.), a to zejména ze tří důvodů. Za prvé a především se zřejmě chtěl vyhnout přílišné velkorysosti z obavy, aby nerehabilitoval pachatele z řad „nepřátel socialistické výstavby“. Znamenalo by to se všemi politickými a mezinárodními důsledky uznat, že veškerá soudní rozhodnutí v uvedených trestních činech byla nesprávná a nespravedlivá. O jak velké množství osob by šlo, je možno si učinit přibližný obrázek z následující úvahy. Zatím co zákon o soudní rehabilitaci z roku 1990, koncipovaný podstatně širěji a přímo ze zákona rozsudky rušící, zbavuje viny přibližně 220.000 osob,¹ zákon č. 82/1968 Sb. počítal s tím, že alespoň částečně soudní rehabilitace dosáhne jen asi 30.000 osob.²

Druhým, zřejmě vedlejším důvodem, proč zákon jednoduše nevyslovil neplatnost původních rozsudků, byl respekt právnických kruhů k formálním ústavně-právním principům a teoretickým koncepcím. Ústava z roku 1960 sice nekoncepovala (a soudobá socialistická právní teorie také neuznávala) klasickou teorii trojí dělby moci, založenou na rovnováze všech tří složek a jejich vzájemném omezování, existence racionální dělby funkcí mezi zákonodárné, výkonné a soudní orgány socialistického státu nicméně respektována byla. V souladu s tímto pojetím zákonodárná moc vyčerpala své možnosti vlivu na dotyčné trestní případy provedením legislativní úpravy v padesátých letech (resp. v roce 1948) a veškeré další posuzování individuálních případů již bylo výhradně v rukou celé hierarchie soudních orgánů, včetně soudů od-

¹viz důvodová zpráva k zákonu č. 119/1990 Sb.

²viz důvodová zpráva k zákonu č. 82/1968 Sb.

volací instance. Bylo by potom poněkud proti logice právních vztahů, aby zákonodárná moc rušila tisíce individuálních pravomocných rozsudků, byť paušálním způsobem.

(Mohly nastat i pochybnosti, zda by zrušení rozsudků zákonem neporušilo zásadu nepřipustnosti retroaktivity, tj. zpětné časové účinnosti právních norem. Teorie výjimky ze zákazu retroaktivity připouští, ale jen v případech, kdy zpětná působnost je naprosto ve prospěch toho, jehož právního postavení se dotýká. Zákonná rehabilitace ovšem takovou přípustnou výjimkou byla.)

Konečně třetím důvodem, proč zákonodárce nemusel přistoupit na paušální zrušení rozsudků (jako v roce 1990), byl zamýšlený rozsah a počet případů, jejichž soudní projednání – byť za podmínky zkrácené procedury – bylo časově, organizačně i finančně ještě zvládnutelné.

Základní zásadou, již zákon stanovil a podle níž se rehabilitace měly uskutečnit, bylo individuální přezkoumání trestní věci soudem. Zákon dále:

- přesunul opravné rozhodování o stupeň níž, tedy ke krajským soudům,
- podrobil přezkoumné řízení zvláštnímu urychlenému režimu,
- odstranil přímo ze zákona další nespravedlnosti, ke kterým docházelo v souvislosti s původním soudním řízením (zařazení do tábora nucených prací a jiné),
- poskytl postiženým přiměřené hmotné odškodnění,
- vyvodil určité důsledky z odpovědnosti těch, kteří se porušování zákonosti dopouštěli.

Zákon rozdělil projednávané případy, ve kterých existoval pravomocný soudní rozsudek, na dvě skupiny. V první skupině byly přezkoumávány pouze odsuzující rozsudky, v nichž v původním řízení rozhodoval v první instanci

- a) Nejvyšší soud (takto působil v době od 1.8.1950 do 31.12.1956),
- b) bývalý Státní soud zřízený zákonem č. 232/1948 Sb. a fungující do 31.12.1952,
- c) krajský soud nebo vyšší vojenský soud příslušný dle § 17 odst. 1 trestního řádu v době od 1.1.1953 do 31.7.1965.

Vycházelo se přitom ze skutečnosti, že v politických věcech právě u těchto soudů v největší míře docházelo, zvláště v letech 1949–1956, k nejhrubším justičním zločinům a že v dalším období počty souzených případů

sice podstatně klesaly a nezákonnosti se stávaly řidšími, avšak stále se ještě vyskytovaly.

Zákonodárce však značně omezoval rozsah takto revidovaných případů ve snaze zabránit tomu, aby právo žádat o přezkoumání svého případu postupem stanoveným zákonem o soudní rehabilitaci měl každý, kdo byl v posledních 20 letech odsouzen. Stanovený rozsah zdaleka nevyčerpával všechny významné okruhy nezákonnosti na úseku trestního práva. Bez zřejmého zdůvodnění byl opomenut velký počet odsouzení okresními soudy pro trestné činy proti republice a odsouzení pro tzv. nepolitické trestné činy, jimiž byla zejména v první polovině 50. let maskována politická represe.

Zjednodušené a zkrácené přezkumné řízení podle zákona o soudní rehabilitaci spočívalo v celé řadě procedurálních prvků. Šlo zejména o tyto úlevy:

– především byly u krajských soudů, vyšších vojenských soudů a u Nejvyššího soudu zřízeny zvláštní senáty, které se zabývaly výhradně rehabilitacemi – mělo se tím předejít jinak běžným časovým zdržením,

– řízení mohlo být zahájeno na návrh postiženého nebo jeho příbuzných, popřípadě prokurátora, a to i v případech, že postižená osoba již zemřela. Návrh musel být podán do jednoho roku ode dne účinnosti zákona,

– obviněný musel mít obhájce, ale náklady obhajoby hradil stát, byl-li návrh shledán alespoň zčásti důvodný, nebo bylo-li řízení zahájeno na návrh prokurátora,

– zdůrazněna byla zásada presumpce nevinny, takže vina musela být v přezkumném řízení prokazována. Obviněný tudíž nenesl důkazní břemeno. Výklad tohoto ustanovení však nebyl prováděn jednoznačně. Někteří právníci namítali, že původní rozsudky jsou pravomocné a perfektní (res iudicata) a že tedy důkazní břemeno má být na straně obviněného,

– byla vynechána celá fáze přípravného řízení. Bylo-li přece jen třeba předem objasnit některé skutečnosti, prováděl šetření v zásadě soud sám. Přitom se orgánům a organizacím (zejména šlo pochopitelně o orgány ministerstva vnitra) výslovně ukládalo poskytnout zvláštnímu senátu materiály související s původním řízením, aniž by se mohly odvolávat na státní, hospodářské a služební tajemství, jak tomu bylo zvykem v praxi předchozích let,

– zákon umožňoval dvojinstanční rozhodování o revizi přípuštěním odvo-

lání k rehabilitačnímu senátu Nejvyššího soudu,

– občan, jehož návrh byl v přezkumném řízení shledán důvodným, měl nárok na zveřejnění výroku o rehabilitaci na náklady státu. Tolik o ustanoveních ve prospěch odsouzených.

Na druhé straně zákon nepočítal s tím, že zprošťující rozsudky budou vysloveny ve všech posuzovaných případech, nebo v plném rozsahu odsouzení. Při revizi nebylo sice možné obviněnému uložit přísnější trest než v původním řízení (zásada zákazu reformationis in peius), ale původní rozsudek bylo možno buď zcela nebo zčásti potvrdit. Proto zákon provedl restrikcii rehabilitačních důvodů. Podle ust. § 15 byl senát povinen zčásti nebo zcela zrušit původní rozhodnutí jen tehdy, shledá-li, že „je va dné proto, že

- a) bylo učiněno na podkladě nesprávných zjištění, zejména že se opíralo o uměle zkonstruovaná obvinění, o podvržené nebo zfalšované důkazy,
- b) v řízení došlo k hrubému porušení procesních předpisů, zejména k vynucenému doznání násilím nebo jinými nedovolenými způsoby,
- c) činnost, která byla podkladem odsuzujícího výroku, byla vyprovokována, organizována nebo řízena bezpečnostními orgány,
- d) skutek byl uznán za trestný čin v rozporu s trestním zákonem,
- e) skutek byl kvalifikován přísněji, než plynulo ze zákona,
- f) uložený druh trestu byl ve zřejmém rozporu s jeho zákonným účelem, nebo výše trestu byla ve zřejmém nepoměru ke stupni nebezpečnosti činu pro společnost“.

Jak vyplývá z uvedeného výčtu, přezkumné řízení se vztahovalo v podstatě jen na tzv. vykonstruované procesy. Naopak bez revize měly být ponechány ty rozsudky, které byly sice korektní z hlediska tehdy platného trestního zákona a trestního řádu, ale byly založeny na formulaci skutkových podstat, vyrobených v gottwaldovské éře a ovládaných stalinským učením o zákonitosti zostřování třídního boje v etapě budování socialismu.

Zákon nezkoumal, ani neumožňoval přezkoumání, zda tehdejší trestní zákony, resp. jejich právní interpretace, byly v souladu s ústavou, mezinárodním právem nebo principy demokratické společnosti.

Ve věcech, které zákon nepodrobil zvýhodněné proceduře bez přezkumného řízení a které zároveň měly politickou povahu (výčet v ustanovení § 21), se umožňovala normální procedura stížností pro porušení zákona, popsaná

výše. Jediným zvýhodněním navíc zde bylo to, že „projednání nové stížnosti pro porušení zákona nebrání skutečnost, že Nejvyšší soud věc již dříve přezkoumával ke stížnosti pro porušení zákona“.

Ustanovení § 22 pak byla přímo zákonem zrušena administrativní opatření politicky motivované represe některých mimosoudních orgánů z let 1948–1956, zvláště rozhodnutí o zařazení do tábora nucené práce.³ Ve shodě s tím zákon těmto osobám přiznal nárok na odškodnění.

Další ustanovení (§ 26) umožňovalo dřívějším rolníkům a živnostníkům, kteří byli trestně postiženi v průběhu tzv. socializace, navrácení části propadlého majetku formou finančního odškodnění, avšak bez nároku na plnou soudní rehabilitaci. Mohlo jít jen o náhradu např. rodinných domů, obytných částí usedlostí, zařízení apod., výrobní prostředky se nevracely. Této restituci rovněž nepodléhal majetek, který propadl státu soudním rozsudkem na základě trestného činu ohrožení zásobování (resp. spek ulace). Zde se projevil strach odpůrců širokého pojetí zákona, aby jeho obsahem nebyly revidovány procesy s tzv. kulaky. Zdůvodňovalo se to nebezpečím rozkladu JZD.

Šestý oddíl řešil otázky náhrady škody obviněným. Vycházel přitom z běžné odškodňovací praxe, i když rozsah náhrady v některých směrech rozšiřoval. Přiznával náhradu ušlého výdělku (až do výše 20.000,- Kčs za rok), majetkové škody, způsobené poškozením zdraví, zaplacení nákladů trestního řízení a obhajoby, náhradu zaplaceného peněžitého trestu, dále vrácení propadlé věci nebo majetku nebo peněžitou náhradu za ně.

Ustanovení § 28 rozšiřovalo důsledky rehabilitací také do sféry pracovního práva, sociálního zabezpečení a nemocenského pojištění. Nároky pak podléhaly dědickým vztahům.

Pokud jde o finanční náročnost soudních rehabilitací, odhad příslušného zatížení státní pokladny činil 2,5 miliardy Kčs.⁴ Aby se předešlo značnému nárazu na vyrovnanost finančního hospodaření, počítalo se s náhradou v hotovosti jen zčásti (v průměru 20.000,- Kčs na osobu⁵ při odhadovaných 50.000 odškodněných) a zbytek byl vyplácen v zálohách (3 %) a převoditelných státních dluhopisech, splatných nejpozději do 10ti let. Dluhopisy

³zákon č. 247/1948 Sb., ust. § 36 zákona č. 86/1950 Sb.

⁴viz důvodová zpráva k zákonu č. 82/1968 Sb.

⁵Průměrná výše činila ve skutečnosti 22.761,-Kčs

byly pak vydány o rok později v celkové částce 1,8 milia rdy Kčs.⁶

Závěrem zákon vyvodil některé důsledky z odpovědnosti „pracovníků, kteří v původním řízení porušili hrubým způsobem své povinnosti“, tedy zejména prokurátorů, vyšetřovatelů a příslušníků ozbrojených sborů. V případech, v nichž dosud neprošla promlčecí lhůta spáchaného trestního činu, bylo usnadněno zahájení trestního stíhání jejím prodloužením. Od konstrukce nových skutkových podstat se zpětnou účinností bylo sice upuštěno, ustanovení § 35 však založilo pro tyto případy zákonný důvod odvolání z funkce, popř. ukončení pracovního poměru pro ztrátu důvěry.

Pro případ, že by v průběhu rehabilitačního řízení vyšlo najevo porušování soudcovských povinností a etiky, obsahoval zákon zvláštní úpravu, umožňující odvolání zkompromitovaných soudců na základě šetření zvláštního kárného senátu.

Po okupaci Československa v srpnu 1968 a zahájení husákovské reakce se otázka soudních rehabilitací dočkala ještě jednoho daru zákonodárců. „Normalizační“ politický a justiční establishment totiž shledal, že dosavadní (ve skutečnosti dosti opatrná) právní úprava je příliš velkorysá.⁷ Proto Národní shromáždění 8.7. 1970 schválilo novelizaci zákona o soudní rehabilitaci (zákon č. 70/1970 Sb.).

Zákon výrazně zúžil okruh případů, na které se rehabilitace nadále vztahovala. Období, podléhající zjednodušenému přezkumnému řízení, bylo omezeno na léta 1949 – 1956. Bylo zakázáno provádět rehabilitační řízení ve prospěch občanů, kteří se ilegálně zdržovali v cizině. Zvláštní rehabilitační senáty soudů byly zrušeny. Zvýhodněné podmínky zveřejňování zprošťujících výroků byly odvolány. Nároky na odškodnění pro pozůstalé po popravených byly malicherně zrušeny.

Zrušit původní rozsudek pro porušení procesních předpisů (např. použití násilí na obviněném) bylo možné pouze tehdy, pokud evidentně v důsledku takového porušení bylo vyneseno věcně nesprávné rozhodnutí soudu, což nebylo jednoduché prokazovat. Soudci se stali při předběžném objašňování znovu závislí na vyšetřovateli SNB a prokuratury, kteří se zase mohli odvolávat na vázanost státním a služebním tajemstvím. Generální prokuratura se naopak umožňovalo podat stížnost pro porušení zákona rehabilitačním se-

⁶vládní nařízení ČSSR ze dne 8.6.1969 o vydání státních dluhopisů

⁷viz důvodová zpráva k zákonu č. 70/1970 Sb.

nátem. Na základě tohoto ustanovení pak byly některé rozsudky, revidované v rehabilitačním řízení, znovu revidovány, tentokrát v neprospěch obviněných.

Těmito a dalšími způsoby byly rehabilitace omezeny a fixovány na zákonodárství z let 1948–1950. Důvodová zpráva vládního návrhu novely zákona o soudní rehabilitaci uzavírala slovy: „Provedení tohoto zákona si nevyžádá zvýšení finančních nákladů. Naopak v důsledku snížení rozsahu věcí podléhajících přezkumnému řízení a omezení nároku na odškodnění lze počítat s tím, že výrazně poklesnou náklady.“

Soudní rehabilitace nehrála v letech 1968 až 1970 dominantní roli ani tak ve vývoji právního řádu, jako spíše v agendě justičních orgánů. Přímo a výrazně se dotýkala nemalého množství občanů. Vývojem po dubnu 1969 však byl další rozvoj rehabilitační legislativy zastaven. Na nový zákonodárský akt soudní a občanské rehabilitace jakož i na odškodnění za křivdy musela společnost čekat až do roku 1990.